

Şairlər xaqanı – Xaqani

Səbinə Əhmədova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
E-mail: ehmedova3@mail.ru

Annotasiya. Müasir Azərbaycan lirikası çoxəsrlik milli poeziyanın çiçəklənməsini təmsil edir. O, janrın təsadüfi şıltaqlığını deyil, tarixən müəyyən edilmiş nümunəni nümayiş etdirir. Lirikanın təhlili, ilk növbədə, Azərbaycan xalqının milli poetik dilinin, estetik dəyərlərinin araşdırılmasını tələb edir. Başqa sözlə, biz bu ədəbi hadisəni tərkib hissələrinə bölmədən, vahid mənəvi hadisə kimi qəbul etməliyik. Müasir lirika da tarixi poetika nöqtəyi-nəzərindən izah edilməlidir və o qədər də xronoloji aspektdə deyil, Azərbaycan poeziyasının milli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onun dərin qaynaqlarını müəyyən etmək baxımından izah edilməlidir. Burada iki müəyyənədicə məqamı xatırlamaq vacibdir: birincisi, “poetika” anlayışının özü konkret dövrə uyğun olaraq müəyyən metamorfozalara məruz qalır; ikincisi, lirikanın bədii-poetik xüsusiyyətlərini xalqın əxlaqi, etik, estetik və fəlsəfi ideyalarının konkret milli kompleksi müəyyən edir. Mövzu seçimi və süjetin inkişafı, poetik sözün obrazlı-məcəzi zənginliyi və çoxmənalılığı – bu və bir çox başqa bədii üsullar öz çoxəsrlik tarixində söz vasitəsilə universal sehirli təsir sistemi vermişdir. Bu sistemə milli poetika deyilir. Bu hal bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən müasir Azərbaycan lirikasının elmi inkişaf imkanlarına da ciddi təsir göstərmişdir ki, bu da ilk növbədə XII əsr dühaları Əfzələddin Xaqani Şirvanidən və Şeyx Nizami Gəncəvidən qaynaqlanır.

Açar sözlər: şeir, lirika, qəsidə, ağı, mənəviyyat, zülm, ədalət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.02.2026; qəbul edilib – 27.02.2026

Khagani – The Khagan of the poets

Sabina Ahmadova

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
The Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS
E-mail: ehmedova3@mail.ru

Abstract. Modern Azerbaijani lyric poetry represents the flourishing of centuries-old national poetry. It embodies a historically determined pattern rather than a coincidental whim of the genre. The analysis of lyric poetry, primarily, necessitates an investigation into the national poetic language and aesthetic values of the Azerbaijani people. In other words, we must perceive this literary phenomenon as a unified spiritual event, without dividing it into constituent parts.

Modern lyrics should also be interpreted from the perspective of historical poetics – not merely in a chronological sense, but in terms of clarifying the national characteristics of Azerbaijani poetry and identifying its profound roots. It is essential to remember two defining points: first, the concept of “poetics” itself undergoes certain metamorphoses in accordance with specific eras; second, the artistic-poetic features of lyrics are determined by a specific national complex of a people's moral, ethical, aesthetic, and philosophical ideas.

Lyric poetry occupies a significant place in Azerbaijani literature. The choice of theme and plot development, the figurative-metaphorical richness, and the polysemy of the poetic word – these and many

other artistic methods have provided a universal system of “magical influence” through the human word throughout its centuries-old history. This system is defined as national poetics. This circumstance has significantly influenced the scholarly development of modern Azerbaijani lyrics, characterized by many specific features that originate primarily from the 12th-century genius, Afzaladdin Khagani Shirvani.

Keywords: poetry, lyrics, qasida (ode), elegy, spirituality, oppression, justice

Article history: received – 18.02.2026; accepted – 27.02.2026

Giriş / Introduction

Xaqani poeziyasında orijinallıq, yeni nəfəs, zamanəyə uyğun poetik lövhələr, mənzərələr, milli təfəkkürün zamanə ilə ayaqlaşması, dövrə uyğun modern poeziya elementləri açıq şəkildə duyulur.

Xaqanini şeir mülkünün Xaqanı adlandırırlar. Xaqan isə məlumdur ki, “böyük”, “ata”, “hakim”, “hökmdar” anlamına gəlir. Belə ki, Xaqani tək Azərbaycan ərazisində deyil, bütün müsəlman Şərqində ən qüdrətli şairlərdən biri, eyni zamanda dövrünün bütün şairlərinin ustadı sayılırdı. Çünki onun şeiriyyatında insani keyfiyyətlər, əxlaq, tərbiyə, zülmə-ədalətsizliyə baş əyməmək, elm öyrənmək, biliyini artırmaq, böyüyə, ağsaqqala, ağbirçəyə qiymət vermək və ilaxır mənəvi xüsusiyyətlər ön plana çəkilir, bu da öz növbəsində xalqın dini, milli-mənəvi dəyərlərini zənginləşdirmək üçün çox önəmli rol oynayırdı.

Əsas hissə / Main part

Əfzələddin Xaqani 1126-cı ildə Şamaxıda doğulmuşdur. Bu elə bir dövr idi ki, Şamaxı Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı idi, lakin həmin dövrdə, yəni 1192-ci ildə Şamaxıda baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra paytaxt Bakı şəhərinə köçürülmüşdü. Lakin Şamaxı uzun illər paytaxt olduğundan, Şirvanşahlar dövlətinin inkişafında, xalqın maariflənməsində mühüm rol oynamışdır. Elə bu səbəbdən də Şamaxıda Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Fələki Şirvani, Kafiəddin Ömər ibn Osman kimi filosof şairlər, mütəfəkkirlər yetişmişdir.

Əfzələddin Xaqani Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə ləllər, cəvahirilər bəxş etmiş bir dühadır ki, onun əsərləri hələ də sənət qədri bilənlərin qəlbində yaşayır və yəqin ki, qiyamətə qədər yaşayacaqdır. Məlumdur ki, Xaqani də müasiri Nizami Gəncəvi kimi dövrün tələblərinə uyğun olaraq əsərlərini fars dilində yazmışdır. Lakin bu o demək deyildi ki, istər Nizami, istər Xaqani fars dilini doğma dilləri olan türk dilindən üstün tutmuşlar. Bu, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövrün, əsasən də hakim dairələrin tələbi idi. Nizamişünasların əksəriyyəti qeyd edir ki, Nizami farsca yazsa da, onun əsərlərində türk ruhu, türk mənəviyyatı, türk qəlbi vardı. Əgər biz Xaqaninin yaradıcılığını gözədən keçirsək, onun da poetik ifadələrinin türk hissiyatı ilə cilələndiyini görərik. Xaqani özünü “Töhfətül-İraqeyn” əsərində Oğuz Türkü adlandırmış, türklərin qədim vətəni kimi Turan və Xəzran adlarını çəkmişdi.

*Bir Əcəm türküyəm, dəricə deyən,
Yalvac tanıyanam, Tanrı istəyən.* [8, s.11]

Xaqani şair-filosof idi, bu, onun bir çox əsərlərində özünü bariz şəkildə büruzə verir. Onun yaradıcılığında nəsihətamiz ifadələr, hikmətamiz tövsiyələr kifayət qədərdir. Məsələn, şairin insanlara acından miskin vəziyyətə düşsən belə, meşşanlardan yardım istəmə, – hikmətamiz nəsihəti insanı dərin düşünməyə, haram yeyənlərdən uzaq durmağa səsləyir: “Əgər istəyirsən ki, qəlbin yaralanmasın, vərəm və aclıq törədən dövlətli adamların qapısına yardım üçün getmə...” [8, s.611]

Şair insan və dünya haqqında bir sıra fəlsəfi fikirlər söyləmişdir. O, “lirik mən” ilə çıxış edərkən, özünün nə qədər gözütox olduğunu, daha doğrusu, dünya malında gözü olmadığını və məhz bu məziyyətinə görə Uca Allah yanında alnı açıq, üzü ağ olduğunu bəyan edir:

*Xəzinə versələr mən Xaqaniyə,
Mənim verdiyimdən çox olmaz, inan.
Fələk heyran qalmış bu əsrara ki,
Nələrə qadirdir bir müdrik insan. [8, s.439]*

Xaqani yaradıcılığı dövründən bu günə qədər nümunə olmuş, müsəlman Şərqinin bir çox şairləri onun əsərlərindən bəhrələnmiş və bununla da müsəlman Şərqinin ən görkəmli şairləri sırasına daxil olmuşlar.

Məşhur tədqiqatçı Qafar Kəndli-Herisçi qeyd edir ki, Xaqani poeziyası öz dövründən bu günə qədər bir çox sənətkarlar üçün örnək olmuşdur [6, s.15].

Xaqaniyə qədər istər Azərbaycan, istərsə də İran ərazisində şairlər əsasən şeiriyyətdə rəmzlərlə əsərlər yaradır, bir çox hallarda bir sıra oxucuların anlama bilmədiyi rəmzlərdən istifadə edirdilər. Lakin Xaqani əsərlərini bilavasitə hər bir oxucunun anlama biləcəyi, sadə, rəvan şəkildə yaradır, eyni zamanda onlara geniş məna verirdi. Şairin yaradıcılığında insan xarakteri, təlatümlü, ziddiyyətli hadisələr, müsbət və mənfi surətlər qabarıq şəkildə əks etdirilir.

Tədqiqatçı-alim Məmmədəğa Sultanov Xaqanini Azərbaycanda İntibah dövrü ədəbiyyatının ilk qüdrətli nümayəndəsi adlandırır və onun ədəbiyyata güclü ictimai humanist məzmun gətirdiyini vurğulayır [8, s.5].

Məmmədəğa Sulanovun sözlərinə rəğmən deyə bilərik ki, Xaqani şeirdə bir növ inqilab yaratmışdır. Məsələn, şair misralarında dərin fəlsəfi ifadələrlə bərabər, tamamilə yenilikçi kimi çıxış edərək, Müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanan bəlağət, bədiyyat elmləri ilə yaradıcılığını həddindən artıq zینətləndirmiş və zənginləşdirmişdir. Şairin elmi fəhmi, poetik təxəyyülü bilavasitə müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin təsiri ilə inanılmaz dərəcədə işıqlanmış və ədəbi irsində bədii təsvir sisteminin qurulmasına özünün olduqca müsbət təsirini göstərmişdir. Məhz bu səbəbdən də poetik təxəyyülün gerçəkləşməsi üçün işlənən bədii təsvir sistemi həm də bu ifadə vasitələrindən ibarətdir. “Hüsni-təlillər”, “əkslər”, “təbdillər”, “tədvirlər”, eyni zamanda istər klassik, istərsə də müasir poeziyada ən çox işlənən “istiarələr”, “təkrirlər” daim onun şeirlərinin bəzəyi olmuşdur:

*Xaqani, hümmətlə yaşasan əgər,
Olmazsan mənsəbə, qızıla nökar.
Yolu əyri gedən vəzirdən başdır
Yolunu düz gedən mərd piyadələr. [4]*

Şair burda “hüsni-təlil” ifadə vasitəsindən istifadə etmişdir. Məlumdur ki, “hüsni-təlil”də bir sifət ədəbi səbəb kimi həqiqi səbəbin yerinə işlədilir.

Bir sözlə, Xaqani poeziyada bir yenilikçi kimi çıxış edərək bədii ifadə vasitələri ilə şeirə tək cə obrazlılıq verməklə kifayətlənməmiş, demək olar ki, bir çox misralarında hikmətamiz nəsihətlər xəzinəsi yaratmışdır. Bu misralarda həm də Uca Allahın nizam-intizamı ilə təbiətin harmoniyası özünü şahmat fiqurlarında təsdiqləyir. Belə ki, tarix boyu mərd piyadalar, yolunu azmış vəzirlərdən mərdliklərinə, vətənpərvərliklərinə, cəsarətlərinə görə qat-qat üstün olmuşlar. Göründüyü kimi, burada şairin “təşbeh” bədii ifadə vasitəsi şeirə sözlə ölçülə bilməyən zənginlik gətirir.

Tədqiqatçı-alim Nüşabə Araslı isə Xaqaninin Azərbaycan ədəbiyyatında ilk orijinal fəlsəfi poeziya nümunələrinin və ilk poemanın yaradıcısı olduğunu bildirir [1, s.52-60].

Xaqani Azərbaycan ədəbiyyatında həbsxana mövzusunun (həbsiyyə) fəlsəfi müstəviyə qaldıran ilk şairdir. Şamaxıda həbsdə olduğu vaxt yazdığı şeirlər sadəcə şikayət deyil, azadlıq və insan ləyaqəti haqqında manifestdir.

Məlumdur ki, Xaqani də Nizami kimi sadəcə, mədhiyyəçi saray şairi olmayıb. “Təhfətül-İraqeyn” (İki İraqın təhfəsi) poemasında o dövrün feodal zülmünü, saray intriqalarını və ədalətsizliyi tənqid edib. Bu əsər həm də ədəbiyyatımızda ilk mənzum səfərnəmə sayılır.

Onun məşhur qəsidələrindən olan “Mədain xarabalıqları” keçmişin əzəməti ilə bugünkü faniliyi üz-üzə qoyur. Şair Kəsra sarayının qalıqlarına baxaraq zalım hökmdarların sonunun nə olacağını dahiyanə şəkildə təsvir edir.

Xaqani yaradıcılığı “mürəkkəb üslub” (səbk-i xorasani və iraqi arasında keçid) ilə seçilir. O, astronomiya, tibb, fəlsəfə və məntiqə bağlı terminləri şeirə elə gətirib ki, onun əsərlərini tam anlamaq üçün ciddi savad lazımdır.

Şair hər nə qədər qəsidə ustası olsa da, həm də zərif aşiqanə qəzəllərin müəllifidir. Onun lirik qəhrəmanı həm qürurludur, həm də sonsuz kədər içindədir.

Onu da qeyd edək ki, şair “Xaqani” təxəllüsünü götürməzdən əvvəl “Həqaiqi” (Həqiqətlər carçısı) təxəllüsü ilə yazırdı. Şairin əsl adı isə İbrahim idi.

“Təhfətül-İraqeyn” (İki İraqın təhfəsi) poeması Xaqani yaradıcılığının zirvəsi olmaqla yanaşı, həm də Yaxın Şərq ədəbiyyatında tamamilə yeni bir cığır açmış əsərdir.

Bu poema 1157-ci ildə tamamlanıb və Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum səyahətnəmə (səfərnəmə) və memuar nümunəsi hesab olunur. Əsər şairin Şamaxıdan çıxıb Məkkə və Mədinəyə, həmçinin İraq-Əcəm və İraq-Ərəb bölgələrinə etdiyi səfərdən bəhs edir. Maraqlıdır ki, şair əsərini əvvəlcə “Təhfətül-xəvatir və zibdətül-zəməir” adlandırmışdı.

Əslində bu əsər sadəcə yol xatirələri deyil, fəlsəfi bir essedir: Xaqani burada saray mühitinin riyakarlığını, quldurları və “insanlığa hörməti olmayanları” kəskin şəkildə pisləyir və qütbətdə olsa da, vətəni, oradakı dostlarını, xüsusən əmisi Kafiəddini böyük ehtiramla yad edir. Poema, qəsidə, rübai və məsnəvi formalarının unikal “montaj texnikası” ilə birləşməsi Xaqaninin orijinallığının bir göstəricisidir.

Şair əsərin başlanğıcında dünyanın faniliyini belə təsvir edir:

*Bu qara torpaqla mavi asıman,
Qoymuşdur dünyada bizləri heyran...
Sarsılır varlığın indi təməli,
Açır qapıları bir heçlik əli. [5]*

“Təhfətül-İraqeyn” poemasındakı dərinlikləri anlamaq üçün şairin ruhundakı iki böyük sarsıntıya baxmaq lazımdır: saraydan canını qurtarmaq istəyi və Mədain xarabalıqlarının verdiyi ibrət dərsi.

Xaqani üçün saray sadəcə iş yeri deyil, mənəvi bir zindan idi. O, bu əsərdə saray mühitinin riyakarlığını və nadanlığını kəskin şəkildə inkar edir. Şair dövlətli adamların qapısına yardım üçün getməyi mənəviyyətin ölümü sayır və “bu yeni ərsəyə gəlmişlərin karvansarayında” (sarayda) qalmamağı tövsiyə edir. Onun saray əleyhinə çıxışı həm də xalqın kədərinə şərik olmasından qaynaqlanırdı.

Səfəri zamanı Sasanilərin paytaxtı Mədainin qalıqlarını görən şair, dünya ədəbiyyatının ən güclü fəlsəfi qəsidələrindən birini, “Mədain xarabələri”ni yazır. Əsərin əsas ideyası budur ki, şair Tağı-Kəsra sarayının viranəliyini göstərərək sübut edir ki, zülm üzərində qurulan bütün şöhrətlər bir gün torpağa qarışacaq. Əsərin fəlsəfi dərinliyi isə odur ki, şair Mədaini bir “ibrət aynası” adlandırır və müasirlərini tarixdən dərs almağa səsəyir.

Şairin zindan şeirləri (Həbsiyyələri) Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi-ictimai kədərən ən yüksək zirvəsidir. Şair Şirvanşah I Axsitanın əmri ilə Şabran qalasında həbs olunarkən yazdığı bu əsərlərdə sadəcə öz taleyini deyil, bəşəri ədalətsizliyi sorğulayır.

Xaqani həbsdə olduğu müddətdə azadlığı fiziki yox, mənəvi bir kateqoriya kimi təqdim edir. Onun zindan şeirləri iki əsas xətt üzərində qurulub: taleyin və dövrün haqsızlığından şikayət, eyni zamanda şairin daxili azadlığının və elminin zəncirlərdən daha güclü olması.

Şair haqqında bir çox şərqşünaslar və tədqiqatçılar dahiyənə fikirlər söyləmişlər.

Görkəmli şərqşünas Yevgeni Bertels yazır: “Xaqaninin zindan şeirləri Şərq poeziyasında tamamilə yeni bir janrın – “Həbsiyyə”nin təməlini qoydu. O, dörd divar arasında olarkən kainatın genişliyindən danışan ilk şairdir” [10, s.493].

Professor Xəlil Yusifli şairin hakim dairələrə qarşı üsyanını cəmiyyətin mənəvi böhranının əks-sədası kimi qiymətləndirir: “Xaqani həbsiyyələrində şairin fəryadı bir şəxsin ağrısı deyil, bütöv bir cəmiyyətin mənəvi böhranının sədasıdır. O, zindanda özünü “fil” (əzəmət rəmzi), düşmənlərini isə “milçək” adlandırmaqla mənəvi üstünlüyünü nümayiş etdirirdi” [8, s.8].

Akademik Həmid Araslı bu qəsidəni bəşəriyyətin bir növ faciəsi kimi hallandırır: “Xaqani zindanı mənəvi təmizlənmə yeri kimi görürdü. Onun “Həbsiyyə” qəsidəsi təkcə Azərbaycanın deyil, dünya ədəbiyyatının ən sarsıdıcı insanlıq dramlarından biridir” [3, s.84].

Şair zindandakı vəziyyətini belə təsvir edir:

*Ayağım bağlıdır, könüm pərişan,
Nə dostdan bir xəbər var, nə də yardan...
Bu zindan dar deyil mənim ruhuma,
Ruhum sığmur bu dünya zindanına.*

Xaqani zindanda belə hökmdara boyun əyməmiş, əksinə, öz elmi dərəcəsinə vurğulamışdır. O, məşhur qəsidəsində deyirdi ki, mənim fikrim göylərdə gəzir, halbuki bədənəm bu torpaq qatında məhbusdur.

Xaqaninin zindandan dostlarına, xüsusən də İzzəddin Şirvaniyə yazdığı mənzum məktublar sadəcə xahişnamə deyil, sadıqlıq fəlsəfəsinin ən yüksək zirvəsidir. Şair bu məktublarda dostluğun “müqəddəs and” olduğunu və zülm qarşısında yalnız mənəvi birliyin sağ qaldığını göstərir. Xaqani zindanda olarkən dostu İzzəddin Şirvaniyə yazdığı məktublar öz növbəsində həmin dövrün ziddiyyətlərini, təlatümlərini əks etdirən “arxiv sənədləri”dir. Xaqanişünas alim, professor Qafar Kəndli bu məktubların Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm rol oynadığını qeyd edir: “Azərbaycan ədəbiyyatında epistolı (məktub) janrının bədii-fəlsəfi zirvəsidir. Bu məktublarda şair fərdi kədərindən daha çox, intibah dövrü ziyalısının cəmiyyətdəki tənhalığını qələmə alıb” [6, s.15].

Məmmədəğa Sultanov bu məktubları dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinin əks-sədası olduğunu vurğulayır: “Xaqani bu məktublarda dostluq anlayışını ilahiləşdirir. Onun üçün İzzəddin sadəcə, bir dost deyil, həm də sənətinə və şəxsiyyətinə sığınacağı mənəvi bir limandır. Şairin bu yazışmaları dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini öyrənmək üçün ən dürüst mənbədir” [9, s.7].

Çex şərqşünası Jan Ripka isə bu məktubları Xaqaninin daxili zənginliyinin aynası kimi dəyərləndirir: “Xaqaninin mənzum məktubları onun daxili dünyasının güzgüsüdür. O, bu əsərlərdə həm bir filosof, həm də haqsızlığa uğramış məğrur bir sənətkar kimi çıxış edir. Onun dostluğa verdiyi dəyər Şərq poeziyasında nadir hadisədir” [11].

Məktublardakı sədaqət motivləri ön plana çəkilməmişdir. Şair zindanda fiziki cəhətdən əziyyət çəksə də, ruhunun azadlığını bəyan edir: “Ey İzzəddin, sənə eşqin mənim üçün zindan zəncirindən daha möhkəmdir. Bədənəm Şabranda olsa da, ruhum sənə yanındadır”.

Bu sətirlər göstərir ki, Xaqani üçün fiziki həbs yox, mənəvi xəyanət əsl ölümdür.

Bu məktublar sübut edir ki, Xaqani həbsdə olarkən tamamilə unudulmamışdı; dövrün mütərəqqi ziyalıları onun azadlığı üçün gizli və aşkar fəaliyyət göstərirdilər.

“Vəhşətül-fətan” (və ya bəzi mənbələrdə “Nəhşətül-fətan”) qəsidəsi Xaqani yaradıcılığının ən tünd, ən qaranlıq və ən dərin fəlsəfi qatıdır. Bu əsər şairin dünyadan, insandan və nəfsin azgınlığından duyduğu ekzistensial dəhşətin (vəhşətin) poetik ifadəsidir.

Bu qəsidədə Xaqani gəncliyin ehtiraslarını, dünyanın aldadıcı parıltısını və insanın öz daxili “heyvanı” (nəfsi) ilə mübarizəsini təsvir edir. O, dünyanı bir xarabazarlığa, insan nəfsini isə bu xarabalıqda ulayan bir canavara bənzədir.

Professor Qafar Kəndli bu qəsidəyə öz münasibətini bu şəkildə bildirir: “Vəhşətül-fətan” qəsidəsi Xaqaninin daxili intibahının, öz nəfsinə qarşı elan etdiyi müharibənin manifestidir. Şair burada insanı maddi aləmin qandallarından qopub mənəvi ucalığa səsləyir. Bu əsər orta əsr fəlsəfi poeziyasının ən mürəkkəb nümunələrindən biridir” [6, s.17].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında silinməz izlər buraxmış akademik Həmid Araslı bu qəsidədə Xaqaninin cahil insanların “vəhşət”, cəhalət yuxusunda olduğunu xarakterizə edir: “Bu qəsidədə Xaqani bir filosof kimi çıxış edərək, cəmiyyətdəki pozğunluğu gəncliyin azgınlığı kontekstində təhlil edir. O, “vəhşət” dedikdə həm də dövrün elmə və sənətə verdiyi dəyərsizlikdən doğan sarsıntıyı nəzərdə tutur” [3, s.85].

Məşhur alman şərqşünası Annemari Şimmel şairin “vəhşət” fəlsəfəsini bu cür şərh edir: “Xaqaninin bu qəsidəsindəki bədii təsvirlər şairin tənhalığının fəlsəfəsidir. O, kainatın sirləri qarşısında aciz qalan insanın qorxusunu “vəhşət” termini ilə elə ustalıqla verir ki, bu, sonradan sufi poeziyasına da böyük təsir göstərmişdir” [12].

Göründüyü kimi, şairin bu qəsidədə ali məqsədi cəhalət girdabında çapalayan insanların məhz ağılsızlıq və elmsizlik üzündən bu vəziyyətə düşməsinə ön plana çəkir: “Öz daxilindəki vəhşini ram etməyən kəs, xarici aləmdə ədalət axtarmasın”.

Şair bu adı təsadüfən seçməyib. Orta əsr terminologiyasında bu həm “qorxu”, həm də “tənhalıqdan doğan ürkəklik” deməkdir. Xaqani cəmiyyəti mənəviyyətsiz gördüyü üçün özünü o cəmiyyətdə “vəhşi” (yad) hiss edirdi.

Tədqiqatlardan məlumdur ki, Şeyx Nizami Gəncəvi ondan yaşda böyük olan Xaqaninin şeirliyi və şəxsiyyətini əziz tutmuş, hüsnü-rəğbət göstərmiş və Xaqani vəfat etdiyi zaman “ağı” yazmışdır. Nizami Gəncəvinin Xaqani Şirvaninin vəfatı münasibətilə yazdığı o məşhur ağı (mərsiyə) həm iki dahi arasındakı ehtiramın, həm də sənətkarın sənətkara verdiyi dəyərin ən ali nümunəsidir. Nizami bu itkini sanki öz ruhunun bir parçasının itməsi kimi qələmə almışdır:

*Deyirdim ki, Xaqani mənim üçün ağı deyəcək,
Heyf ki, mən onun üçün ağı deməli oldum!* [8, s.5]

Akademik Həmid Araslı Xaqaninin ölümündən Nizaminin son dərəcə sarsıldığının səbəbini Azərbaycanın gur səslə sənətkarının susması kimi səciyyələndirir: “Nizamini sarsıdan tək-cə bir şairin ölümü deyil, Şirvanın və Gəncənin, bütövlükdə Azərbaycanın ən gur səslə sənətkarının susması idi. Bu ağı, Nizaminin Xaqani sənətinə verdiyi ən böyük qiymətdir” [3, s.86].

Xaqani tədqiqatçısı professor Xəlil Yusifli – Nizaminin bu mərsiyəni yazmaqla özünün nə qədər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olduğunu sübut edən bariz göstəricidir: “Nizami bu kiçik mərsiyəsi ilə sübut etdi ki, dahilik paxılıqdan ucadır. O, Xaqanini özünə mənəvi ata və ustad sayırdı” [8, s.7].

Təzkiyəçi Lütfəli bəy Azər özünün “Atəşgədə” təzkiyəsində bu bağlılığı bu şəkildə dəyərləndirir: “Nizami kimi bir ustadın Xaqani haqqında dediyi o bircə beyt, Xaqaninin nə qədər uca bir məqamda olduğunu sübutdur” [2].

Təsadüfi deyil ki, Nizami özünün “Leyli və Məcnun” poemasında da Xaqanidən söz açmış, onu şeir mülkünün xaqanı (hökmdarı) adlandırmışdır. Maraqlıdır ki, hər iki şair eyni ədəbi məktəbin – Azərbaycan poetik məktəbinin ən parlaq simalarıdır və bir-birini mütaliə edərək zənginləşmişlər.

Xaqaninin “Xətmi-sülük” (Yolun sonu) əsəri “kodlaşdırılmış” əsərdir. Bu poema şairin ömrünün son illərində yazdığı, fəlsəfi-sufi baxışlarının cəmləndiyi bir vəsiyyətnamə mahiyyətindədir. “Xətmi-sülük” mənəvi ucalığa can atan insanın keçdiyi mərhələlərdən bəhs edir. Şair burada dünyanı “zindan”, ruhu isə “məhbus” kimi təsvir edərək, bu zindandan qurtuluş yolunu (sülük) göstərir. Bu yol elmdən, mərifətdən və nəfsin öldürülməsindən keçir.

Professor Qafar Kəndli Xaqaninin bu əsərdə artıq insani keyfiyyətlərin, fəzilətlərin vəhdətində durduğunu və bu dünyadan bütün günahlardan təmizlənmiş şəkildə köçəcəyinin təsdiqini səciyyələndirir: “Xətmi-sülük” əsərində Xaqani artıq saray şairi və ya şikayətçi məhbus deyil, o, kamil bir arifdir. Şair bu poemasında özünün bütün həyat yoluna yekun vurur və maddi aləmdən mənəvi aləmə keçidini elan edir. Bu əsər Xaqani fəlsəfəsinin son nöqtəsidir” [6, s.17].

Akademik Həmid Araslı Xaqaninin bu poemada ən anlaşılqlı və sadə şəkildə daxili məni “fəth” etdiyini xarakterizə edir: “Bu poemada Xaqani rəmzlər və simvollar dilindən geniş istifadə edir. Onun “səfəri” coğrafi deyil, mənəvidir. O, bu əsərlə sübut edir ki, insan yalnız daxili “mən”ini fəth etməklə azad ola bilər” [3, s.86].

Professor Xəlil Yusifli isə bu əsərdə Xaqaninin fitri istedadı və heyratamiz dərəcədə elmi fəhmə malik olduğunu vurğulayır: “Xətmi-sülük” Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi məsnəvi janrının ən ağır nümunələrindən biridir. Burada şair tibb, astronomiya və ilahiyyat biliklərini sufi terminləri ilə elə birləşdirib ki, əsəri şərh etmək üçün böyük bir ensiklopedik bilik tələb olunur” [8, s.12].

Məlum məsələdir ki, Uca Allah insanı mələklərdən də üstün yaratmışdır. Lakin insan öz nəfsinə uyanda və nəfsinin tələbləri ilə hərəkət edəndə insani keyfiyyətlərini itirib mənəvi uçuruma yuvarlanır. Bu səbəbdən də şair bu əsərdə insanın ucalığını belə təsvir edir: “Sən ey insan, göylərdən də ucasan, kifayət ki, öz daxilindəki gövhəri tanıya biləsən”. Şair biliyi (elmi) ruhun qanadı sayır və elmsiz insanı “yerə çökən kölgə”yə bənzədir.

Xaqani tədqiqatçısı professor Məmmədağa Sultanov Xaqanini özündən sonrakı nəsillər üçün miras qoymuş, Azərbaycan və müsəlman Şərfinin ədəbiyyatında dəyərli bir məktəb yaratmış bir sənətkar hesab edərək yazır: “Xaqani poeziyası öz dövründən başlayaraq bu günədək Şərfin, o cümlədən Azərbaycanın bir çox sənətkarları üçün nümunə olmuşdur. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əbülqasım Şirazi Əmri, Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani kimi söz xiridarları Xaqani Şirvani irsindən təsirlənmiş, Xaqanini özlərinə ustad hesab etmişlər. Seyid Əzim Şirvani “Xaqani yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək onu “Hünərin kəsərli qılıncı” adlandırmışdır” [7, s.109].

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan ədəbiyyatı XII əsrdə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ən uca zirvəyə çatmışdır. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi bütün dünya mütəfəkkirlərinin yaradıcılığını mütləq etmiş və onların külliyyatından əsərlərində əsasən tarixi mənbələr kimi istifadə etmişdir. Lakin Nizami Gəncəvi məhz Xaqani Şirvanini özünə ustad saymış, onun dəst-xətini olduqca yüksək qiymətləndirmişdir.

Xaqanini Azərbaycan şeirinə yenilik, orijinallıq, təzə nəfəs gətirmiş və bununla da tək Azərbaycan şeirinə deyil, müsəlman Şərfinin xəzinəsinə mükəmməl şəkildə yaradılmış ədəbi irs ərməğan etmişdir.

Xaqani həmişə populyardır, hər zaman sənətsevərlər tərəfindən mütləq edilir, oxunur, sevilir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın Prezidenti cənab İlham Əliyev bu dahi şairi yenə yada salaraq ona olan hüsnü-rəğbətini, şairin 900 illik yubileyinin keçirilməsi üçün sərəncam imzalamaqla bəyan etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Araslı N. Xaqani poeziyasında günəş obrazı. – Bakı: Risalə, araşdırmalar toplusu, 2020, № 2 (19).
2. Azər L. Atəşkədə / L.Azər. – Bombay, 1860, 452 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cildə] / ümumi red.: S.Vurğun, M.İbrahimov, M.A.Dadaşzadə; cildin red.: H.Araslı, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov – Bakı: AzSSR EA, c.1, 1960, 589 s.
4. Xaqani Şirvani – Rübailər: [elektron resurs] / URL: <https://ens.az/az/xaqani-sirvani-rubailer>
5. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn: [elektron resurs] / URL: <https://ru.scribd.com/document/975916174/Xaqani-Shirvani-Tofetul-Iraqeyn>
6. Kəndli-Herisçi Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti) / Q.Kəndli-Herisçi. – Bakı: Elm, 1988, 592 s.
7. Sultanov M. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında) / M.Sultanov. – Bakı: Azərnəşr, 1954, 112 s.
8. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri / Xaqani Şirvani. tərt. ed. M.Sultanov; ön sözün müəll. və elmi red. X.Yusifli. – Bakı: Lider, 2004, 672 s.
9. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri / Xaqani Şirvani. tərt. ed. M.Sultanov – Bakı: Yazıçı, 1987, 646 s.
10. Евгений Э.Б. Избранные труды. Низами и Фузели / Э.Б.Евгений. – Москва: Вост., лит., 1962, 553 с.
11. Rypka J. History of Iranian Literature / J.Rypka. – Dordrecht, 1968, 942 p.
Schimmel A. A Two-Colored Brocade: The Imagery of Persian Poetry / A.Schimmel. – Carolina: The University of North Carolina Press, 1992, 558 p.